

वस्तु व सेवा कराचा इतिहास आणि प्रभाव

डॉ. प्रविण प्र. कुलकर्णी

सहाय्यक प्राध्यापक वाणिज्य विभाग
रिसर्च गाईड कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय
मारेगांव जि. यवतमाळ

परिचय

कर आकारणीचा आढावा :-

सामान्यतः, नागरिकांनी त्यांच्या सत्ताधारी सरकारसाठी अनिवार्य योगदान म्हणजे कर असे संबोधिले जाते. अधिकारी वर्ग, वैयक्तिक उत्पनावर व्यवसायातील नफ्यावर कर लादतात किंवा वस्तु आणि सेवांच्या किमतीत भर घालून अप्रत्यक्षपणे शुल्क आकारले जाते. सरकारला मात्र त्याचे कर आकारणी धोरण, कोणत्या आधारावर ठरवायचे योग्य कारण आणि आधार षोधणे आवश्यक आहे.

इकॉनॉमिक कन्सेप्ट्स कॉमच्या अधिकृत वेबसाईटनुसार (15/6/2014 रोजी प्राप्त), विविध कर आकारणीची तत्त्वे गेल्या काही वर्षांमध्ये उदयास आली आहेत, ज्यांचे खालील प्रकारांमध्ये वर्गीकरण केले जाऊ शकते :-

कर भरण्याच्या क्षमतेवर कर आकारणी अवलंबून असते. या तत्त्वामध्ये देशाच्या नागरिकांनी त्यांच्या कर भरण्याच्या क्षमतेनुसार त्यांच्या सरकारला पैसे द्यावे लागतील असे गृहीत धरले आहे. दुसऱ्या षब्दांत सांगायचे तर, जर कोणाकडे अधिक पैसे कमावण्याचे साधन असेल आणि अधिक सक्षम असतील तर त्याने जास्त कर भरावा. कर आकारणीचे तत्त्व अधिक प्रगतीशील आहे आणि एखाद्याच्या कर भरण्याच्या क्षमतेच्या आधारावर कर आकारले जावेत, हे न्याय्य असल्याचे दिसते. याचा अर्थ जर एखादी व्यक्ती किंवा संस्था उत्पन्नाच्या आधारे अधिक सक्षम असेल तर त्याने इतर व्यक्ती किंवा घटकांपेक्षा जास्त कर भरावा. तथापि, पैसे देण्याच्या क्षमतेची व्याख्या आत्मीयतेने परिपूर्ण आहे. पैसे देण्याच्या क्षमतेच्या संदर्भात विविध दृष्टीकोण जोडले गेले आहेत. काही तज्ञांचे म्हणणे आहे की कर भरण्याची क्षमता व्यक्तींनी केलेल्या खर्चावर अवलंबून असावी म्हणजे खर्च जितका जास्त तितकाच कराचा प्रादुर्भाव जास्त आणि असेच उलट्या तऱ्हेनेही होईल. परंतु दृष्टीकोन अयोग्य आणि अन्यायी भासतो. उदाहरणार्थ, लहान कुटुंब असलेल्या व्यक्तीपेक्षा मोठे कुटुंब असलेल्या व्यक्तीला जास्त खर्च करावा लागतो. दुसरीकडे काही अर्थतज्ञांचे असे मत आहे की, वैयक्तिक घटकांद्वारे प्राप्त उत्पन्न एखाद्याची देय देण्याची क्षमता ठरवितो. एखाद्या व्यक्तीचे उत्पन्न दुसऱ्याच्या उत्पन्नापेक्षा जास्त असेल तर त्या व्यक्तीला जास्त पैसे देण्यास सांगितले पाहिजे हे योग्य वाटते.

जीएसटीचा अर्थ आणि संकल्पना :-

वस्तु आणि सेवा कर (जीएसटी) हा वस्तु किंवा सेवांच्या पुरवठा किंवा विक्रीवरील एकात्मिक कर आहे. हा मूलतः मूल्यवर्धित कर आहे कारण एखाद्या पुरवठादाराला त्याच्या कच्चा मालावर किंवा निविष्ट सेवांच्या खरेदीवर भरलेल्या कराच्या बदल्यात त्याचा कर सेट ऑफ करण्याची परवानगी दिली जाईल. ते उत्पादन किंवा उत्पादनापासून किरकोळ विक्रीपर्यंत पुरवठा किंवा विक्रीच्या सर्व टप्प्यांवर लागू होईल.

ऐतिहासिक जडणघडण (विकास).

भारतात घटनात्मकरित्या नियुक्त केलेल्या वित्तीय जबाबदाऱ्यांसह विविध स्तरांवर सरकारे आहेत. वित्तीय जबाबदाऱ्या केंद्र, राज्य आणि स्थानिक सरकारच्या द्वारे तीन स्तरांवर सामायिक रितीने चालवल्या जातात. अषाप्रकारे, एका स्तरावरील सरकारांद्वारे कर सुधारणेचे, दुसऱ्या स्तरावरील सरकारांसाठी आर्थिक परिणाम होवू शकतात. त्यामुळे

जीएसटी ही आवश्यक असलेली कर सुधारणा लागू करणे ही आजची गरज आहे. आज सत्ताधारी केंद्र सरकार जीएसटीच्या अंमलबजावणीसाठी मार्ग काढण्यासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न करत आहे.

कर सुधारणेचा इतिहास :-

प्राचीन भारत :- भारतात कर आकारणीची परंपरा प्राचीन काळापासून लागू आहे. मनुस्मृती आणि अर्थशास्त्र यांसारख्या अनेक प्राचीन ग्रंथांमध्ये त्याचे संदर्भ सापडतात. अप्रत्यक्ष करांसह प्रत्यक्ष करांचे परिपूर्ण मिश्रण या काळात होते आणि ते विविध स्वरूपाचे होते. भारतात कर आकारणीचा इतिहास मोठ्या आणि संमिश्र करपात्र लोकसंख्येचे अस्तित्व दर्शवून देतो.

मुघल भारत :- भारतात मुगलांच्या आगमनाने भारतातील करप्रणालीत मोठा बदल झाला. जरी त्यांनी कर आकारणीची तिच नियमित पद्धत अवलंबिली असली तरी परंतू तो रचना आणि संकलनात अधिक एकसंघ होता.

ब्रिटीश भारत :- भारतातील ब्रिटीश राजवटीच्या काळात भारताच्या संपूर्ण करप्रणालीमध्ये काही उल्लेखनीय बदल झाले जरी, ते ब्रिटीश सरकार आणि तिच्या तिजोरीच्या बाजूने होते. तरी परंतू कर आकारणीची साधने आणि कर प्रणालीच्या आधुनिक आणि वैज्ञानिक पद्धतींचा त्यात समावेश केला गेला होता. सन 1922 मध्ये, देशाने एकूणच भारतीय करप्रणालीमध्ये एक आदर्श बदल पाहिला. भारतातील कर प्रणालीच्या इतिहासात प्रथमच प्रशासकीय यंत्रणा आणि कर प्रणालीची स्थापना करण्यात आली. त्यानंतरच्या काळात भारतीय करप्रणालीची जलद वाढ आणि आधुनिकरण झाले.

स्वतंत्र भारत :- सन 1991 पासून भारतात बाजार आधारित आर्थिक सुधारणा सुरु झाल्यानंतरच केंद्रीय स्तरावरील कर प्रणालीतील पद्धतशीर सुधारणा सुरु झाल्या. सन 1990 च्या कर सुधारणा समितीने, प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष करांच्या सुधारणांसाठी एक संरचित प्रतिमा आणि कच्चा आराखडा तयार केला, तेही विविध अभूतपूर्व आर्थिक संकटानंतर संरचनात्मक सुधारणा प्रक्रिया सुरु केल्या. कर सुधारणा समितीने स्वीकारलेल्या कर सुधारणांमधील नमुना बदलाचा पाया विस्तृत करणे, किरकोळ कर दर कमी करणे, दरांमधील भिन्नता कमी करणे, कररचना सुलभ करणे आणि सुयोग्य प्रशासन नेमण्यासाठी आणि अंमलबजावणी करण्यासाठी जरूरी प्रभावी उपाययोजना करणे ह्या बाबींवर लक्ष वेधण्यात आले.

कर सुधारणा समितीने मांडलेल्या महत्वाच्या प्रस्तावांमध्ये सर्व प्रमुख करांचे दर कमी करणे, उदा. सीमाशुल्क, वैयक्तिक आणि संयुक्त आयकर आणि उत्पादन शुल्क वाजवी स्तरावर, परंतू चोरीला प्रवृत्त करणे असे नाही कर सुधारणा समितीने सवलती कमी करून, कायदे आणि प्रक्रियांचे सरलीकरण, एक योग्य माहिती प्रणाली तयार करणे, कर विवरणांचे संगणीकरण आणि प्रशासकीय आणि अंमलबजावणी यंत्रणा सुधारित करणे, त्यांचे आधुनिकीकरण करून सर्व करांचा पाया भक्कम करणे अशा अनेक उपायांची शिफारस केली आहे.

देशांतर्गत उत्पादनावरील कर पूर्णपणे मूल्यवर्धित करात रूपांतरित केले जावेत आणि उत्पादनानंतरच्या टप्प्याच्या पलिकडे अतिरिक्त महसूल राज्य सरकारांना हस्तांतरित करून राज्यांशी करार करून घावूक स्तरापर्यंत वाढवावा, अशी शिफारसही केली आहे.

अलीकडच्या सुधारणा या खरे तर सन 1991 मध्ये झालेल्या सुधारणांचा एक सातत्य आहे. या अर्थाने भारतातील कर सुधारणा हळूहळू होत आहेत आणि जरी ती दरवर्षी सातत्याने होत नसली तरी, एकूणच त्यांची दिशा म्हणजे करांचा पाया भक्कम व विस्तृत करणे, कमी करणे होय, तसेच कर प्रणाली सोपी आणि पारदर्शक करणे हे देखील होय.

केंद्रीय उत्पादन शुल्काचे लक्षणीय सरलीकरण आणि तर्कसंगतीकरण केले गेले आहे, तसेच दरांची संख्या कमी करण्याबरोबरच कर विषिष्ट ते पासून जाहिरात मूल्यमापन करामध्ये क्रमाने सांगितला आहे. केंद्रीय व्हॅट करांतर्गत इनपूट (निविष्ट) करांवर क्रेडिट प्रदान करण्याची सुविधा देखील कर लावलेल्या वस्तूपैकी 80% कर समाविष्ट करण्यासाठी उत्तरोत्तर वाढविण्यात आली आहे.

निकृष्ट माहिती प्रणाली ही एक गंभीर समस्या आहे आणि यामुळे इनपूट कर क्रेडीट सुविधेचा गैरवापर झाला आहे आणि यामुळे सरकारने केंद्रीय व्हॅट कर (सेनव्हॅट) 95% पर्यंत मर्यादित केले आहे. त्याचवेळी सेवांवरील करांमध्ये इनपूट-कर क्रेडीट सुविधेचा समावेश केल्याने दोन करांचे एकत्रीकरण करण्यासाठी आणखी एक पाऊल उचलण्यात आले. राज्यांच्या बाबतीत सर्वात महत्त्वाचा सुधारणा उपक्रम म्हणजे कास्केडींग प्रकारातील विक्री कर राज्यस्तरीय व्हॅट सह बदल करणे. त्याचवेळी, केंद्रीय उत्पादन शुल्काचं रूपांतरण व्हॅट करामधील उत्पादनात प्रगती झाल्याची लक्षणीय बाब समोर आली आहे. तर राज्यांच्या विक्री कर प्रणालीतील सुधारणा मागे पडल्या आहेत, असे दिसून येते. निकृष्टता कमी करण्यासाठी हे महत्त्वपूर्ण आहे. कारण ते राज्यांच्या कर महसूलात 6.60% पेक्षा जास्त योगदान देतात आणि देशात समन्वित उपभोग कर प्रणाली विकसित करतात.

वस्तू आणि सेवा कर :-

फ्रान्स सन 1954 मध्ये जीएसटी लागू करणारा पहिला देश ठरला आहे. जगभरात आता जवळपास 160 देशांनी जीएसटी किंवा दुसऱ्या रूपात जीएसटी लागू केला आहे. बऱ्याच देशांमध्ये एकत्रित जीएसटी प्रणाली अवलंबिली आहे. ब्राझील आणि कॅनडा या देशांनी दुहेरी प्रणालीचा अवलंब केला आहे, जसा भारत अवलंब करणार आहे. चीनमध्ये, जीएसटी केवळ वस्तू आणि दुरुस्ती, बदली प्रक्रिया आणि सेवांच्या तरतुदींवर लागू केला आहे. (काही देशांचे जीएसटी दर खाली दिलेले आहेत-)

सन 2000 मध्ये वाजपेयी सरकारने जीएसटी वर चर्चा करण्यासाठी उच्चाधिकार समिती स्थापन केली. असीम दासगुप्ता यांच्या अध्यक्षतेखाली ही समिती स्थापन करण्यात आली. या समितीला जीएसटी प्रतिकृतीची रचना आणि आयटीचा पृष्ठभाग देवून त्यावर देखरेख करण्याची जबाबदारी देण्यात आली. राष्ट्रीय स्तरावर आधीपासूनच अस्तित्वात असलेल्या केंद्रीय उत्पादन शुल्क आणि राज्य स्तरावरील विक्री कर प्रणालीमध्ये ही एक मोठी सुधारणा मानली जात आहे. नवीन कर हा अतिषय महत्त्वपूर्ण टप्पा असेल आणि सर्वसमावेशक अप्रत्यक्ष कर सुधारणांच्या दिषेने पुढील तार्किक पाऊल असेल. देशात ए.फ.आरबीएम ॲक्ट 2003' च्या अंमलबजावणीवरील केळकर टास्क फोर्सनो निदर्शनास आणले होते की जरी भारतातील अप्रत्यक्ष कर धोरण 1986 पासून व्हॅट तत्त्वाच्या दिषेने सातत्याने प्रगती करत असले तरी, वस्तू आणि सेवांच्या कर आकारणीची विद्यमान प्रणाली अजूनही अनेक समस्यांनी ग्रस्त आहे. आणि व्हॅटवर आधारित सर्वसमावेशक वस्तू आणि सेवा कर व्हॅट तत्त्वावर आधारित असावा असे सुचविले होते.

जीएसटी प्रणाली ही अप्रत्यक्ष कर प्रणालीची एक साधी, पारदर्शक आणि कार्यक्षम प्रणाली म्हणून ओळखली जात आहे, जी जगभरातील 160 हुन अधिक देशांनी स्वीकारली आहे. यामध्ये एकात्मिक पद्धतीने वस्तू आणि सेवांच्या कर आकारणीचा समावेश होतो कारण वस्तू आणि सेवा यांच्यातील सीमांकन रेशा अस्पष्ट झाल्यामुळे वस्तू आणि सेवांचा स्वतंत्र कर आकारणी अषक्य झाली आहे. केंद्र आणि राज्य करांच्या विद्यमान बहुविध कर संरचना बदलण्यासाठी वस्तू आणि सेवा कर लागू करणे केवळ इष्टच नाही तर उदयोन्मुख आर्थिक वातावरणात अत्यावश्यक आहे. आज वाढत्या प्रमाणात, वस्तूंच्या उत्पादन आणि वितरणामध्ये सेवांचा वापर केला जातो त्याचप्रमाणे उलट सेवामध्येही वस्तूंचा वापर होतो.

वस्तू आणि सेवांच्या स्वतंत्र कर आकारणीसाठी अनेकदा व्यवहार मूल्याचे वस्तू आणि सेवांच्या मूल्यांमध्ये विभाजन करणे आवश्यक असते ज्यामुळे अधिक गुंतागुंत, प्रशासन आणि अनुपालन समस्या निर्माण होतात. विविध केंद्रीय आणि राज्य करांचे जीएसटी प्रणालीमध्ये एकत्रीकरण केल्याने जमा केलेल्या निविष्ट (इनपूट) करांचे संपूर्ण श्रेय देणे शक्य होईल. जीएसटी व्हॅट तत्त्वावर आधारित गंतव्य आधारित उपभोग कर असल्याने सध्याच्या जटील कर रचनेमुळे होणारी आर्थिक निकृष्टता दूर करण्यातही मोठ्या प्रमाणात मदत होईल आणि सामान्य राष्ट्रीय बाजारपेठ विकसित करण्यास मदत होईल.

1 एप्रिल 2010 पर्यंत राष्ट्रीय स्तरावर वस्तू आणि सेवा कर लागू करण्याचा प्रस्ताव प्रथम 2006-07 च्या आर्थिक वर्षाच्या अर्थसंकल्पीय भाषणात मांडण्यात आला होता. या प्रस्तावात केवळ केंद्राकडूनच नव्हे तर राज्यांकडून आकारण्यात येणाऱ्या अप्रत्यक्ष करांमध्ये सुधारणा आणि पुनर्रचना समाविष्ट असल्याने, जीएसटीच्या अंमलबजावणीसाठी योजना आणि

आराखडा तयार करण्याची जबाबदारी राज्यांच्या अर्थमंत्र्यांच्या उच्चाधिकार समितीला (ईसी) सोपविण्यात आली होती. एप्रिल 2008 मध्ये, समितीने "भारतातील वस्तू आणि सेवा करासाठी एक मॉडेल आणि आराखडा" या शिर्षकाचा अहवाल सादर केला ज्यामध्ये जीसटीची रचना आणि रचनेबद्दल विस्तृत शिफारशी याबद्दल सांगितले. अहवालाच्या उत्तरात, महसूल विभागाने प्रस्तावित जीसटीच्या रचना आणि संरचनेत काही बाबी समाविष्ट करण्याच्या सूचना केल्या.

केंद्रीय अर्थमंत्री चिदंबरम यांनी 2007-08 च्या केंद्रीय अर्थसंकल्पात जीएसटी 1 एप्रिल 2010 पासून लागू केला जाईल आणि त्यांच्या विनंतीवरून राज्यांची उच्चाधिकार समिती (ईसी) केंद्र सरकारसोबत, भारतात जीएसटी लागू करण्यासाठी आराखडा तयार करेल अशी घोशणा केली होती.

या घोशणेनंतर, राज्यांच्या अर्थमंत्र्यांच्या उच्चाधिकार समितीने 10 मे 2007 रोजी संयुक्त दल स्थापन करण्याचे ठरविले, तेही केंद्रीय वित्तमंत्र्यांचे सल्लागार, उच्चाधिकार समितीचे सदस्य – सचिव जे समन्वयक म्हणून आहेत आणि केंद्रीय वित्त मंत्रालयाच्या महसूल विभागाचे संबंधित सहसचिव आणि राज्यांचे सर्व वित्त सचिव सदस्य यांच्या सोबत मिळून कृती दलाची स्थापना केली. या संयुक्त कृतीदलाने सखोल अंतर्गत चर्चा करून तसेच वाणिज्य संघटना आणि उद्योगक्षेत्रातील तज्ञ आणि प्रतिनिधी यांच्याशी संवाद साधल्यानंतर, 19 नोव्हेंबर 2007 रोजी आपला अहवाल उच्चाधिकार समितीला (ईसी) संपूर्ण केला.

त्यानंतर उच्चाधिकार समितीच्या बैठकीत या अहवालावर सविस्तर चर्चा 28 नोव्हेंबर 2007 रोजी करण्यात आली. या चर्चेच्या आधारे, आणि राज्यांच्या लेखी निरीक्षणांच्या आधारे काही बदल या अहवालात करण्यात आले.

संदर्भ :

- 1) प्लेन रिचर्ड (1921), "पब्लिक फायनान्सचा परिचय", लाईकहॅम पब्लिकेशन न्यूयॉर्क, पृष्ठ क्रमांक 59^{पैछरू} 0559933312^ण
- 2) अभिशेक ए. रस्तोगी 'वस्तु कर सेवा' 1^ज आवृत्ती टॅक्समन प्रकाशन नवी दिल्ली 2009 पेज नं 78.
- 3) एस पदकपं मिकमतंजपवद वजिंग च्त्तंबपजपजपवदमते बेंम दक जीम व्ब्व हअपकमसपदमे 2007^ण च्हम छव 148 149
- 4) वसंतगोपाल आर. (2011), "भारतातील जीएसटी: अप्रत्यक्ष कर प्रणालीमध्ये एक मोठी झेप", इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ ट्रेड, इकॉनॉमिक्स अँड फायनान्स, खंड. 2, क्रमांक 2, एप्रिल 2011, पृष्ठ क्र. 144-146.